

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ІВАНА ФРАНКА

УДК 323:28.940

Томахів Володимир Ярославович

Сталінізм як різновид тоталітаризму
(історико-політологічний аспект)

Спеціальність 23.00.01 – теорія та історія політичної науки

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Львів – 2001

Дисертацією є рукопис

Роботи виконана на кафедрі політології філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка

Науковий керівник

кандидат філософських наук, доцент

Поліщук Микола Васильович,

Львівський національний університет імені Івана Франка,
завідувач кафедри політології філософського факультету

Офіційні опоненти:

доктор політичних наук, професор **Ярош Богдан Олексійович**, Волинський державний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк, завідувач кафедри політології

кандидат історичних наук **Сандрачук Станіслав Кирилович**, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Львівського державного медичного університету імені Данила Галицького, м. Львів

Провідна установа

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України (м. Київ)

Захист відбудеться “29” червня 2001 р. о 15.00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.51.02 при Львівському національному університеті імені Івана Франка за адресою:
79000, м. Львів, вул. Університетська, 1

З дисертацією можна ознайомитися у Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка (вул. Драгоманова, 5)

Автореферат розісланий 28 травня 2001 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Феномен останніх десяти років нашого століття полягає в тому, що вони сконцентрували в собі суспільні явища історичного масштабу, динамічність розвитку яких виявилась непрогнозованою навіть для авторитетних вчених-суспільствознавців. Мова йде про майже одночасний крах тоталітарних режимів в країнах Центрально-Східної Європи, розпад СРСР, зміну геополітичної карти світу. Одним із наслідків цього стала поява на політичній арені держави Україна, яка раніше в Європі існувала виключно як географічне поняття, в чому і полягав її феномен – будучи однією з найбільших європейських націй, український народ тривалий час був бездержавним.

Процес державотворення в Україні виявився складним і суперечливим. Він включає в себе одночасно вирішення як економічних проблем, так і політичних, зокрема, процес консолідації української нації, формування на її основі модерної політичної нації, демократичного суспільства. Ця складність зумовлена наслідками попередньої формації, перебуванням України в складі СРСР, функціонуванням тоталітарного режиму, який в свій час був причиною ліквідації як незалежності так і фізичного знищення значної частини українського народу, його еліти, а також наявністю в даний час посттоталітарних тенденцій в масовій політичній психології та свідомості, політичній культурі значної частини українського суспільства. Окрім соціально-економічних причин цих явищ, ностальгії за СРСР, притаманній окремим категоріям населення України, які не усвідомили себе її громадянами, важливим чинником є те, що на протязі останніх років тема злочинів радянського тоталітаризму перед українським народом практично щезла з періодичних видань, радіо, телебачення.

Однак, врахування рудиментів тоталітарної доби необхідне в процесі функціонування державних владних структур, вирішенні актуальних проблем українського державотворення, формуванні української політичної нації та її еліти. Отже, актуальними залишаються дослідження феномену ХХ століття – тоталітаризму, зокрема сталінізму як його класичного різновиду в українській історії ХХ ст., який зійшов з історичної арени, але продукти його розпаду продовжують активно впливати на суспільно-політичне життя і нерідко в значній мірі детермінують нинішній політичний процес в Україні.

Стан наукової розробленості проблеми. Дослідження феномену тоталітаризму розпочалось майже одночасно з його виникненням і проходило в декілька етапів, починаючи з 20-х років. Об'єктом аналізу і критики з сторони європейської соціал-демократії, в тому числі і української, стала створена більшовиками політична система, терор який розгорнувся в Росії. В

30-поч.40-х рр. в працях Е. Фрома, М. Бердяєва, Дж. Орвела, Ф. Хаєка, М. Сціборського, К. Поппера, Х. Ортеги-і-Гасета розпочато науковий аналіз соціально-психологічних, економічних аспектів тоталітаризму, виявлення структурної і функціональної тотожності тоталітарних режимів фашистської Італії, нацистської Німеччини, сталінського СРСР, тим самим було закладено теоретичні основи для його вивчення. Ці дослідження активно продовжились після другої світової війни, краху тоталітарних режимів в Італії та Німеччині, завдяки появі багатого документального, архівного матеріалу. Повністю теорія тоталітаризму сформувалась в др. пол. 50-60-х рр., коли були опубліковані праці Х.Арендт, К.Фрідріха, З. Бжезінського, Р. Арона. В них було визнано тоталітаризм історично новою формою політичного панування, яка відрізняється від всіх інших форм автократії, визнана спільність між націонал-соціалізмом і комунізмом, розроблені загальні визначення та характерні ознаки тоталітарних режимів. Оскільки в цей час фашизм і нацизм вже зійшли з історичної арени, то увага дослідників була звернена до СРСР. Сталінському різновиду тоталітаризму приділяли увагу відомі радянологи Р.Конквест, С.Коен, Р.Такер, А.Авторханов, а також емігранти з країн “соціалістичного табору”, зокрема, відзначимо праці О.Солженіцина, М.Джиласа, А.Валіцького, Л.Колаковського, Г.Костюка.

Останній етап в дослідженні тоталітаризму, зокрема сталінізму, розпочався наприкінці 80-х рр. Він характерний тим, що фактично центр досліджень переміщується в СРСР, чому сприяла політика перебудови і гласності, доступність ряду матеріалів з історії СРСР сталінського періоду. В працях Д.Волгонова, Р.Медведева, Л.Гордона, Е.Клопова, А.Бутенка та інших, робляться перші спроби осмислення сталінізму, його природи, політичної системи цього періоду. Незважаючи на певні недоліки більшості цих робіт, (скоріше публіцистичний, а не дослідницький характер, майже всі роботи написані в рамках нової, штучно створеної парадигми, метою якої було прагнення відокремити сталінізм від ленінізму і соціалізму, надмірну персоніфікацію), вони є важливими джерелами дослідження сталінської тоталітарної епохи в Україні як складової частини СРСР. В них дається комплексний аналіз радянського тоталітаризму як репресивного режиму, показано його прояви у всіх сферах суспільного життя. Разом з тим, недостатньо, на наш погляд, акцентується увага на етнополітичних аспектах сталінізму, його генезі, еволюції, реальній сутності задекларованого в офіційній тоталітарній ідеології інтернаціоналізму і практики етнонаціональних процесів в СРСР.

В українській історико-політологічній науці дослідження тоталітаризму, зокрема сталінізму, проводилось силами вчених української діаспори протягом всього періоду його існування. Серед великої кількості історичної, публіцистичної, мемуарної та іншої літератури, відзначимо роботи М.Сціборського, І.Лисяка-Рудницького, Г.Костюка, Ф.Пігідо, Б.Дмитришина, Б.Кравченка, в яких розкриваються і аналізуються прояви радянського тоталітаризму в Україні.

Українська проблематика стала темою досліджень західних вчених, зокрема Р. Конквеста, Р.Салівана, Дж. Лібера, Д. Мейса та інших радянологів.

В Україні, як і в СРСР, осмислення епохи сталінізму розпочалось в кінці 80-х років, науковими розвідками І.Кураса, С.Кульчицького, Ю.Шаповала, Д.Табачника, Я.Дашкевича, М.Даниленка, Г.Касьянова та інших вчених, і активно продовжувалося після проголошення незалежності. В працях українських науковців, розкрито особливо жорстокий характер сталінізму в Україні та його прояви в економічній, соціальній, політичній, культурній сферах, репресії та каральні акції проти інтелігенції, депортації українського народу, докази і факти українського етноциду. Ці ґрунтовні, в основному історичні за змістом праці, разом з опублікованими збірниками документів з цього періоду, стали важливою джерельною базою дослідження сталінського тоталітаризму. Одночасно з тим, важливе місце в дослідженні даної проблеми займають і напрацювання узагальнюючого плану, насамперед політологічного характеру. В працях С.Кульчицького, О.Долженкова, М.Дорошко, В.Колесника, В.Чеховича аналізується початок процесу формування політичної системи сталінізму, її структурно-інституційної основи, економічних, ідеологічних аспектів, становлення карально-репресивного механізму. Б.Ярош, О.Семків, О.Грабовський, О.Шморгун, В.Кулик, Б.Кухта, А.Романюк, М.Поліщук, А.Колодій, К.Бондаренко, А.Дешиця досліджують не тільки українські, але і загальнотеоретичні проблеми, що стосуються феномену тоталітаризму. Проблеми трансформації тоталітаризму в Україні висвітлені в колективній монографії “Політичні режими сучасності та перехід до демократії”, дисертаційному дослідженні А.Дешиці, ряді публікацій, зокрема А.Пашука, О.Гриніва, С.Вовканича, З.Лизанчука. Разом з тим, високо оцінюючи вищезгадувані напрацювання і заслуги авторів, існує потреба в узагальнюючому дослідженні на основі політологічного підходу до феномену сталінізму в Україні, використовуючи напрацювання українських науковців, аналізу тогочасних конкретно-історичних процесів з метою виявлення специфіки цього феномену на теренах України, його історичної генези, етнополітичного підґрунтя. Зазначимо, що в більшості вищеназваних робіт сталінізм, як різновид тоталітаризму, його еволюція розглядаються в цілому в масштабах і межах всього колишнього СРСР. Схематично і недостатньо, на наш погляд, розроблені проблема періодизації сталінізму в Україні, його специфіка, порівняльний аналіз загальної практики сталінізму в Україні і в СРСР в цілому, існує потреба поглибленого розгляду генези тоталітарних ідей, взаємозв’язку мети тоталітарної ідеології та етнополітичної практики. Таким чином, зазначені проблеми визначають потребу подальших досліджень і зумовили вибір теми дисертації.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах тематики наукових досліджень кафедри політології і філософського факультету

Львівського національного університету імені Івана Франка “Етнополітичні проблеми політичного процесу в Україні” (Шифр ЗН-250 Б, код –1:5).

Мета та завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є детальний аналіз феномену сталінізму як різновиду і класичної моделі тоталітаризму, його особливостей, генези, визначення періодизації, специфіки функціонування, проявів та наслідків в Україні.

Для реалізації цієї мети в дисертації вирішувався ряд важливих завдань:

- використовуючи сучасні вітчизняні та зарубіжні концепції проаналізувати генезу та сутність тоталітаризму як політичного феномену ХХ століття;
- дослідити історію виникнення та суть поняття “сталінізм” в основних концепціях радянського тоталітаризму;
- простежити генезу, процес становлення, і особливості функціонування радянського класичного тоталітаризму у вигляді сталінізму;
- висвітлити особливості генези, визначити основні періоди становлення і функціонування сталінізму в Україні;
- виявити специфіку, особливості прояву сталінізму в Україні та його теоретичних засад;
- на основі дослідженого виявити та оцінити наслідки сталінізму, їх вплив на посттоталітарний розвиток України.

Об’єктом дослідження дисертаційної роботи є тоталітаризм як політичний феномен в його класичному прояві – сталінізмі, його українська модель.

Предмет дослідження. Предметом дослідження є процес становлення і функціонування сталінізму як класичного періоду радянського тоталітаризму, його генези та особливостей прояву в Україні.

Теоретична і методологічна основа дисертації. Теоретичною базою дисертації є політологічна концепція тоталітаризму. В дисертації використано методи об’єктивного, предметно-хронологічного, порівняльно-історичного, структурно-функціонального та системного аналізу, що дало змогу виявлення загального та особливого в тенденціях розвитку досліджуваного процесу. При написанні дисертації застосовано принципи об’єктивності та історизму, конкретно-історичний і системний підходи, методологію компаративізму, загальні методологічні принципи аналізу політологічної, історико-філософської літератури.

Джерельна база дослідження. Основу джерельної бази дисертаційного дослідження складають історико-політологічні, філософські напрацювання вітчизняної та зарубіжної літератури, присвячені проблематиці феномену тоталітаризму та сталінізму зокрема, аналізуються джерела з історії розвитку світової політичної думки.

В дисертації використовуються матеріали з’їздів, пленумів партійних організацій СРСР та України досліджуваного періоду, опрацьовано ряд архівних документів ЦДАГОУ, опублікованих

архівних матеріалів ФСБ Росії. Аналізуються твори класиків комуністичної ідеології, діячів комуністичної партії та партійних лідерів.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в тому, що вона є першим в Україні цілісним узагальнюючим дослідженням феномену сталінізму в Україні на основі політологічного підходу з врахуванням етнополітичних аспектів, специфіки утвердження і проявів цього суспільного явища.

– В дослідженні систематизовано концептуальні підходи аналізу феномену тоталітаризму. Тоталітаризм розглядається як цілісна система, сукупність і взаємодія таких явищ як тоталітарна ідеологія та тоталітарний рух (партія) на її основі, і тоталітарна держава, яка є результатом реалізації мети тоталітарної ідеології через тоталітарний рух.

– Обґрунтовано, що тоталітарні ідеї існували на всіх етапах розвитку світової суспільно-політичної думки, але найбільшого свого поширення і втілення в суспільну практику досягли в ХХ столітті. В умовах індустріального розвитку, раціоналізації і демократизації суспільно-політичного життя це привело до виникнення тоталітарних держав.

– Доведено, що вперше основи тоталітарного ладу були теоретично і практично закладені В.Леніним при спробі реалізації в суспільну практику адаптованої ним до російських умов марксистської доктрини. В ході подальшої трансформації суспільства на її основі сформувався класичний радянський різновид тоталітаризму у вигляді сталінізму, запропоновано його дефініцію та визначено характерні риси і періоди в його становленні.

– Предметом поглибленої уваги і аналізу в дисертаційному дослідженні є етнополітична теорія і практика більшовизму і сталінізму, як одна із головних причин встановлення більшовицького режиму і складова частина генези тоталітаризму в Україні, особливостей становлення і функціонування сталінізму на її території.

– Вперше в Україні розроблено періодизацію процесу утвердження і функціонування сталінізму як класичного тоталітаризму в Україні. Виходячи з того, що не вся зразу територія України стала об'єктом цього процесу, вперше пропонується періодизація впровадження тоталітаризму в Західній Україні.

– Показано специфіку становлення сталінізму в Україні, в основі якої були етнополітичні аспекти цього явища, виявлено особливості проявів та функціонування тоталітаризму в Україні.

Зроблено висновок, що виявлені особливості теорії і практики сталінізму як класичного радянського різновиду тоталітаризму в Україні, стали причиною посилення його репресивної суті в українських умовах, специфічних особливостей прояву, наслідків, що конкретизується в загальних висновках дисертаційного дослідження.

Теоретичне та практичне значення дисертації. Матеріали і висновки дисертаційного дослідження поглиблюють розуміння сутності феномену тоталітаризму і його класичного

радянського різновиду – сталінізму. В дисертації розкриті етнополітичні аспекти радянського тоталітаризму, особливості його становлення, функціонування в Україні. Результати дисертаційної роботи можуть бути використані політологами, істориками та фахівцями з інших суспільних наук для подальшого дослідження тоталітаризму в СРСР і Україні зокрема, можливості проведення науковцями пострадянського простору порівняльного аналізу теорії та практики сталінізму в цих республіках.

Практичне значення дисертаційної роботи визначається придатністю її матеріалів, висновків до використання в процесах сучасного державотворення в Україні політиками, партіями, громадськими організаціями і державними інститутами, засобами масової інформації, що дає можливість зрозуміти процеси, які відбуваються в політичному житті українського суспільства, особливості політичної культури пострадянської України. Це сприятиме прискоренню процесу подолання тоталітарної спадщини та посттоталітарних тенденцій в соціально-економічному, політичному, духовному, етнополітичному розвитку України.

Результати дисертаційного дослідження можуть бути використанні при викладанні курсу політології, загальної та політичної історії України, у вищих та середньо-спеціальних навчальних закладах, школах.

Апробація роботи. Дисертація виконана і рекомендована до захисту на кафедрі політології Львівського національного університету імені Івана Франка. Основні теоретичні положення, результати дисертаційного дослідження викладені дисертантом у виступах на наукових звітних конференціях на кафедрі політології філософського факультету ЛНУ ім. І. Франка у 1997-2000 р; науково-теоретичній конференції “Волинь у новітній історії Української державності” (До 60-річчя подій 17 вересня 1939 року) (Луцьк, 1999); Всеукраїнській науковій конференції “Вересневі події 1939 року в історії України: погляд з кінця ХХ століття” (Тернопіль, 1999); обговорювались на теоретичних та методологічних семінарах кафедри.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження опубліковані у п’яти статтях, з них три у фахових виданнях, надрукованих в двох наукових журналах та двох збірниках наукових праць.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, двох розділів, що включають чотири підрозділи, висновків і списку використаних джерел, що включає 222 позиції. Загальний обсяг 167 стор., з них список використаних джерел 14 стор.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується актуальність обраної теми, висвітлюється ступінь її розробленості, ставиться мета та завдання дослідження, визначається наукова новизна положень,

що виносяться на захист, вказується теоретична і методологічна основа дисертації та її науково-практичне значення.

У першому розділі **“Тоталітаризм: суть, проблеми визначення та ознаки”** розкриваються методологічні засади дослідження даної проблеми, здійснюється аналіз феномену тоталітаризму, дається його характеристика, типологія, етапи становлення, розглядається теорія і практика сталінізму як його класичного радянського різновиду та з’ясовуються його особливості.

У першому підрозділі *“Тоталітаризм: основні концептуальні підходи”* визначено основні етапи формування і зміст цілісної теоретичної концепції тоталітаризму в політичній науці, з’ясовано сутність і зміст поняття “тоталітаризм” та здійснено його аналіз як суспільного феномену.

Всесторонній аналіз значного теоретичного матеріалу показав, що поняття “тоталітаризм” можна використовувати для характеристики не тільки специфічного політичного режиму, але і для характеристики певного суспільно-політичного ладу, соціальної системи в цілому. Їх характеризує наступне: насильницьке ідеологічне, політичне, економічне панування партійно-державного апарату на чолі з одноособовою владою політичного лідера; прагнення до тотального контролю над суспільством в цілому і над життям кожної людини зокрема; необмежене втручання в усі сфери суспільного життя; використання насильства в широких масштабах. На базі основних теоретичних розробок і напрацювань, порівняльно-історичного і структурно-функціонального аналізу суспільно-політичних систем сталінського СРСР, нацистської Німеччини, фашистської Італії, які були класичними різновидами тоталітаризму, визначено ряд характерних ознак тоталітаризму. Перш за все, це наявність єдиної ідеології для всього суспільства та ідеологізація всіх сфер його життя, прагнення підпорядкувати їй всі політичні, економічні, соціальні процеси. Прийняття державою єдиної ідеології веде до утвердження єдиної партії, яка є носієм даної ідеології, зрощується з державним апаратом, формуючи однопартійну політичну систему в якій немає місця існуванню опозиційних партій, опозиції, інакодумству, плюралізму ідеологій; встановлюється контроль над засобами масової інформації і їх жорстка цензура, що поширюється і на інші сторони духовного життя суспільства. Все це забезпечує легітимність існуванню режиму, авторитет вождя, партії, політичної влади;

Тоталітарним режимам характерний також патерналізм, надцентралізація влади і сувора ієрархія для її носіїв; ігнорування конституційно-правових норм, федералізму; використання насильства в великих масштабах, фізичне знищення не тільки представників опозиції, але і надуманих ворогів режиму, непрогнозованість, жорсткий контроль політичної влади над усіма сферами життя суспільства в цілому і кожної людини зокрема; тотальна політизація суспільства з метою мобілізації його для досягнення “світлої” ідеї та мети, побудови “нового ладу”, прагнення експортувати свої ідеали і цінності назовні; в соціально-економічному вимірі характерним є

руйнування старої і створення нової соціальної структури суспільства, тотальне регулювання та управління з єдиного центру всіх економічних процесів, використання позаекономічних методів і засобів організації виробництва. Домінуюче значення у функціонуванні тоталітаризму, на думку автора, мають ідеологія і терор. Тоталітарні системи не виникають стихійно, а на основі певного ідеологічного образу. Тоталітаризм це, насамперед, результат діяльності людського розуму, його спроба охопити під безпосередній контроль все суспільно-політичне і особисте життя, підпорядкувати його певним цілям. Тому саме в ідеології тоталітаризм черпає свої сили, вона виконує соціально-інтегративну функцію, об'єднує людей в політичну спільноту, яка являє собою певний цілісний орієнтир, “маяк”, є генератором державної політики і поведінки громадян. На цій підставі в дослідженні обґрунтовується думка про те, що однією з головних передумов виникнення тоталітаризму була наявність тоталітарного потенціалу в певних ідеях, суспільно-політичних доктринах чи вченнях, зокрема в соціалістичних і крайнє націоналістичних. Внаслідок цього виникли тоталітарні ідеології і їх носії – тоталітарні рухи, партії, які прагнули політичної влади для реалізації в суспільно-політичну практику своїх ідеологічних цінностей. Прийшовши до влади в силу певних соціально-економічних, політичних обставин, такі партії розпочали практичне втілення своїх програмних засад, мети тоталітарної ідеології в суспільну практику за допомогою основних механізмів функціонування державної влади, в першу чергу, через примус і насильство. Результатом цього і стало виникнення тоталітарних держав, тоталітаризму як феномену ХХ ст.

З огляду на те, що в науковій літературі немає єдиного погляду на те, чи є тоталітаризм виключно явищем ХХ століття, автор зробив спробу дослідити генезу, ідейно-теоретичні витoki тоталітаризму. На основі аналізу ряду джерел з історії світової політичної думки, виявлено, що тоталітарні ідеї, тенденції мали місце в політичних програмах Платона, Н.Макіавеллі, Т.Мора, Т.Кампанелли, Ж.Ж.Русо.

В *другому підрозділі “Теоретичні засади і практика сталінізму”* через виділені характерні ознаки тоталітарних систем розглядається генеза, процес становлення, особливості радянського тоталітаризму у його класичному прояві – сталінізмі.

Аналізуючи різноманітні підходи з'ясовано історію виникнення і зміст основних трактувань поняття “сталінізм” в суспільно-політичній термінології, обґрунтовується доцільність його застосування для назви і характеристики тоталітарної суспільно-політичної системи, сформованої в кінці 20-х – на поч. 50-х рр. в СРСР. Відзначається, що в науковій літературі існує дві основні концепції походження радянського тоталітаризму: згідно першої, яка домінувала в дослідженнях радянських науковців поч. 90-х рр., він став наслідком діяльності Сталіна як політичного лідера і керівника, перекручення ним ленінської теорії будівництва соціалізму; друга концепція трактує сталінізм як логічне продовження суспільно-політичних процесів, що

розпочались після жовтневого перевороту 1917 року в Росії. На основі системного, конкретно-історичного аналізу автор показує, що на поч. 20-х рр. в Росії була встановлена політична система, в сутності і функціонуванні якої можна простежити ознаки, що складають підвалини тоталітарного ладу. Разом з тим, дисертант підкреслює, що це не дає змоги стверджувати про існування в цей період сформованого тоталітаризму, мова йде про його послідовне становлення в майбутньому. Внутрішня єдність ленінського і сталінського періодів не означає, що вони не мали своєї специфіки та відмінності. Для розуміння цього необхідно виокремити три різні застосування терміну “тоталітаризм” для окреслення трьох різних речей: 1) тоталітарного потенціалу певних ідей; 2) тоталітарного характеру певних революційних рухів; 3) тоталітарного характеру держави. При цьому численні ідеї Маркса і Енгельса, їхня концепція визволення людини, а також концепція наукового соціалізму відносяться до першого із цих значень. Ленінізм як революційний рух є найдосконалішим наближенням до тоталітаризму у другому значенні. Натомість сталінізм як державотворча фаза ілюструє тоталітаризм у третьому значенні, що містять у собі як тоталітарні ідеї, так і досвід тоталітарного руху. На основі такого методологічного підходу (запропонованого американським політологом А.Валіцьким) в дослідженні доводиться, що основи тоталітаризму були закладені В.Ленініним, а остаточне становлення відбулось в сталінський період, коли розпочався процес остаточної трансформації всіх сфер суспільного життя країни на ґрунті тоталітарної ідеології та її мети. Дисертантом обґрунтовується думка про те, що встановлення сталінізму стало можливим в силу ряду факторів: національно-культурних традицій, відсутністю демократичних традицій політичної культури, економічною відсталістю, звідки було прагнення побудови могутньої соціалістичної держави навіть ціною людських жертв. Цьому сприяла сама соціальна структура суспільства, його політична система, особливості функціонування комуністичної партії, які створили умови для появи Сталіна на верхівці влади і встановлення ним тотального контролю над суспільством.

На основі проведеного аналізу, з врахуванням існуючих наукових підходів до феномену сталінізму, визначено характерні риси та ознаки сталінізму як тоталітарної суспільно-політичної системи, сформованої в кінці 20-х – поч. 50-х рр. В СРСР та її особливості в порівнянні з іншими.

В другому розділі **“Особливості становлення та функціонування сталінізму в Україні”** показано процес становлення сталінізму і його специфіку в Україні, особливості функціонування і проявів, що стало підставою для його періодизації.

У підрозділі 1 *“Проблема періодизації впровадження сталінізму в Україні”*, автор підкреслює, що особливістю СРСР як тоталітарної держави було те, що він був єдиною у світі тоталітарною імперією. Проведено загальний аналіз еволюції і суті етнонаціональної політики радянського тоталітаризму, визначено її характерні риси.

Показано, що виникнення квазідержавного утворення – УСРР було наслідком як реалізації концепції “експорту революції”, так і втілення теоретичних засад більшовизму в сфері етнонаціональних відносин. Акцентується увага на тому, що ленінська ідея утворення СРСР як федерації, була несумісна з диктатурою, яка суперечила побудові держави у вигляді федерації, бо останню утворює тільки поділ влади між центром та її суб’єктами. Диктатура ж вимагає ієрархічного побудованої системи влади з максимальною централізацією владних повноважень. На рівні адміністративно-політичного устрою диктатурі відповідає унітарна держава. Це протиріччя, як і етнополітична специфіка України, національно-визвольні державницькі тенденції, що проявились в ході національної революції 1917-1920 рр., не могли не зумовити в подальшому особливостей становлення і функціонування тоталітаризму в Україні, який вимагає централізації та уніфікації.

Для дослідження, виявлення та аналізу цих особливостей, чинників на яких вони ґрунтувались, автор доводить необхідність розроблення окремої періодизації процесу впровадження і функціонування сталінізму в Україні, яка недостатньо опрацьована в науковій літературі. На підставі системного аналізу, який зроблено на основі принципу історизму, з врахуванням політичних, соціально-економічних чинників, хронологічної і логічної послідовності показано, що загальний процес становлення і функціонування радянського тоталітаризму і сталінізму як його класичного виду, будучи в Україні частиною загальносоюзного, включав в себе ряд характерних періодів.

Головною передумовою цього процесу стала втрата Україною своєї незалежності і включення її в склад СРСР, що відбулося на протязі 1917-1922 рр. Наступний період – 1923-1926 рр. був характерний зміцненням основ тоталітарного ладу, які були закладені при першій спробі реалізації комуністичної доктрини в ході громадянської війни і в період “військового комунізму”.

Подальші роки стали утвердженням в Україні класичного тоталітаризму – сталінізму. Процес еволюції сталінізму в Україні, виходячи з етнополітичних аспектів цього феномену і його найбільш універсальної характерної риси – терору та масових репресій, хронології і логіки їх розгортання, об’єктів – складався з наступних періодів: – 1927-1932 рр.;

II період (кін. 1932-1934 років);

III період (грудень 1934 – перша пол. 1941 рр.);

IV період (1944 – сер. 1950-х років).

В свою чергу процес становлення сталінізму в Західній Україні включив в себе три основних періоди: – 1939-1941 – початковий період, в ході якого було сформовано (“експортовано”) основні державні, політичні, громадські та економічні інституції. 1944-1952 – перехідний період, характерний тим, що одночасно в повну силу функціонували всі органи вже сформованої тоталітарної влади, а паралельно відбувався процес ліквідації її реальної політичної

та ідеологічної альтернативи з боку ОУН і відділів УПА, УГКЦ, що і визначає цей період як перехідний; 1952 – др. пол. 50-х рр. – період остаточного утвердження сталінського тоталітарного ладу, характерний тим, що охопив в Західній Україні перший етап вже десталінізації.

У визначених періодах повністю сформувались всі характерні риси сталінізму як тоталітарної системи з своїми особливостями прояву в Україні. Аналізу цього процесу присвячено *другий підрозділ дисертації: “Функціонування сталінізму в Україні та його особливості”*.

На основі порівняльного аналізу авторитарного та тоталітарного політичних режимів, показано зміцнення тоталітарних тенденцій в політичній, духовній і економічній сферах України в першій половині 20-х рр.

Тоталітарні тенденції адекватно відображались в системі федеративних відносин між центром і УСРР, де спостерігалось посилення централістських та унітаристських тенденцій, ігноруванні економічних інтересів України. Разом з тим, політика українізації суперечила вищеназваним процесам і це знайшло своє логічне вираження в ідеологічній боротьбі з “націонал ухильництвом”, яка розпочалась в другій пол. 20-х рр. Її результатом стало згорання українізації на рівні політичної влади і переведення в культурницьке русло, чітко визначені межі, вихід за які вважався проявом “ухильництва”, а в подальшому українського “буржуазного націоналізму”. Автор, враховуючи роль Сталіна в розвитку даних процесів, показує це як початок першого періоду впровадження сталінізму в Україні як класичного тоталітаризму. Його змістом стало усунення та ліквідація на протязі 1927 – кінця 32 рр. можливих потенційних ворогів та опонентів режиму, які були визначені як на основі національного підходу (учасники української революції 1917-20 рр., представники дореволюційної інтелігенції, УАПЦ), так і класового – ліквідація заможного селянства (“куркульства як класу”). З перемогою радянського режиму ці суспільні групи вважались зайвими і ворожими елементами в загальній концепції будівництва “світлого майбутнього”. Кінець 1932-1934 рр. є ключовим періодом впровадження сталінізму в Україні. Відбувся процес ліквідації “українізації” як практичної політики, національної перешкоди на шляху до остаточного впровадження і реалізації комуністичної доктрини і тоталітарного ладу, природа якого на адміністративно-політичному рівні вимагає унітаризму, повного підпорядкування центру. В умовах України це означало ліквідацію її автономного статусу в складі СРСР, знищення українського націонал-комунізму як політичної течії і початок нового етапу етнонаціональної політики. Для реалізації цієї мети головним засобом стало використання великомасштабного терору до представників молодшої української радянської інтелігенції і організацію штучного голодомору українського селянства, як головних носіїв державних тенденцій, пробуджених національною революцією 1917-1920 рр. Наступний період – грудень 1934-1941, поч. війни, був в Україні складовою частиною загальносоюзного етапу процесу утвердження тоталітаризму (сталінізму) на протязі якого він сформувався як цілісна система і

суспільно-політичний феномен. Він характерний, як період “великого терору”, “чисток”, об’єктами яких стали, на відміну від попередніх, представники всіх верств населення, в тому числі вищої політичної еліти, яку сформував сам режим. Разом з тим, в Україні характерною була реалізація нових засад етнополітики – “деукраїнізація”, маніпулювання інтересами національних меншин і початок широкомасштабної русифікації, остаточна уніфікація всіх сфер суспільного життя. Особливістю в Україні було і те, що даний період включив в себе початок процесу “радянської” Західної України, першою в практиці сталінізму спробою “експорту” сформованої тоталітарної системи, розкривається механізм цього процесу. Обґрунтовується доцільність вживання в даному випадку саме терміну “експорт тоталітаризму”, а не “експорт революції”, що зустрічається в науковій літературі з цієї проблематики.

В дисертації акцентується увага на тому, що події другої світової війни, включення в склад СРСР етнічних українських земель та їх інтеграція, збройний національно-визвольний рух в Західній Україні обумовили функціонування сталінізму в післявоєнний період в масштабах всієї України.

У **висновках** узагальнено результати проведеного дослідження, викладено основні положення, які виносяться на захист:

1. Однією з головних передумов виникнення тоталітаризму як політичного феномену ХХ ст. стала поява цілісних тоталітарних ідеологій. Тоталітарні ідеї, як спроби пошуку кращого суспільного устрою існували і були характерні для всіх етапів розвитку світової суспільно-політичної думки. Але свого найбільшого розвитку вони набули в ХІХ-ХХ ст., в умовах становлення і розвитку індустріального суспільства, яке створило систему масових комунікацій, ускладнило суспільні зв’язки і організацію, зробило технічно можливим ідеологічну індоктринацію (насилене впровадження ідеологічної доктрини), тотальний і всезагальний контроль за особистістю. Зміцніла і сама держава, розширились її соціальні функції. Зростання елементів раціональності, організованості суспільного життя, успіхи в розвитку науки, техніки створили ілюзії можливості переходу до раціонально організованої і тотально керованої форми життя в масштабах всього суспільства, що могла реалізувати всевладна і всепроникна державна влада. В цьому і полягає феномен тоталітаризму як явища ХХ ст. Тоталітарні ідеї знайшли своє вираження в крайніх течіях соціалістичних і націоналістичних доктрин ХХ ст., насамперед, у вченні марксизму та його ленінсько-сталінській інтерпретації.

2. Історично першою формою тоталітаризму був радянський комуністичний режим. Його основи були закладені В. Леніним після жовтневого перевороту в Росії 1917 року. Остаточне утвердження відбулось в 30-х рр., в ході масштабної трансформації радянського суспільства на основі тоталітарної ідеології, що на практиці привело до утворення тоталітарної держави. В період правління Й. Сталіна тоталітаризм набув своїх класичних ознак у вигляді сталінізму. Сталінізм

визначається як суспільно-політична система, яка за масштабами впливу, глибиною контролю, використанню масового терору, який перетворився в цілеспрямоване винищення окремих верств населення, кількістю жертв не мала аналогів як в минулому так і сучасному світі, в чому і полягає його політичний феномен. Для сталінізму, як різновиду тоталітаризму було характерно ряд особливостей, які разом з його класичними ознаками складають зміст цього поняття і знайшли своє відображення: по-перше, у використанні масового терору, який перетворився у метод і засіб державного управління. По-друге, повній ліквідації приватної власності, внаслідок чого суспільству було силою нав'язано протиприродну економічну модель відносин між людьми в процесі виробництва, обміну і споживання, форсування темпів економічного розвитку на основі примату політичних рішень без адекватної соціально-економічної бази. По-третє, в гіпертрофованій, необмеженій, в порівнянні з іншими тоталітарними режимами, ролі партії і партійного апарату, перетворенні їх в органи державного управління, і, нарешті, наступна особливість – складовою частиною становлення і функціонування радянського комуністичного тоталітаризму і сталінізму як його класичної моделі була опора на великодержавний російський шовінізм, утвердження унітарної форми державного устрою, постійна фабрикація політичних процесів проти проявів “націоналізму” (за винятком російського), злочинна практика депортації окремих народів. Все це перетворило СРСР в єдину у світі тоталітарну імперію, визначило специфіку становлення, особливості функціонування і проявів тоталітаризму в Україні як в одному з найголовніших регіонів імперії.

3. В Україні становлення сталінізму як класичного радянського тоталітаризму відбувалось паралельно з ліквідацією автономного статусу УСРР, згортанням українізації як головного чинника в кристалізації опозиції і відцентрових симптомів. Опір суспільно-політичних сил, сформованих українізацією, формуванню тоталітаризму в Україні виявився порівняно сильнішим як в СРСР у цілому, що вимагало значно сильнішого тиску і стало причиною особливо жорстокого терору, насамперед по відношенню до української політичної еліти та інтелігенції, селянства як хребта української нації. В хронологічному співвідношенні це випереджало розгортання масового терору в СРСР, який згодом не обминув Україну, а навпаки був особливо жорстоким і масштабним. В цьому і полягає головна особливість становлення сталінізму в Україні.

4. Другою характерною особливістю впровадження і функціонування сталінізму в Україні стало те, що складовою частиною його теорії і практики був великодержавний російський шовінізм. В завуальованій оболонкою інтернаціоналізму і у відкритій формі, він виявляв себе і впливав у всіх сферах економічного, духовного, політичного життя, був ґрунтом для маніпуляції і фальсифікації етнонаціональних процесів в республіці. Україна вважалась першою серед інших республік, де найбільше себе проявляв націоналізм і сепаратизм. Це стало зручним ідеологічним

підґрунттям для превентивного ідеологічного та політичного терору в республіці як унормованої політичної практики, підтекстом для проведення широкомасштабної політики русифікації всіх сфер суспільного життя, нищення національної культури, денаціоналізації історичної і суспільної свідомості та пам'яті українського народу.

5. Третя особливість становлення полягає в тому, що внаслідок зовнішньополітичних комбінацій та виходу імперських прагнень сталінізму назовні, Західна Україна стала першим об'єктом насадження, "експорту" вже сформованого тоталітарного режиму, що супроводжувалось першим для практики сталінізму організованим, збройним опором йому. Це, а також перебування території України під німецькою окупацією обумовили особливості функціонування тоталітаризму, його прояви в післявоєнний період, зокрема масові депортації і репресії в Західній Україні, черговий голодомор 1946-1947 рр., фізичний та ідеологічний терор в духовній сфері республіки.

6. Наявні специфічні умови стали причиною посилення основних рис сталінізму в умовах України та наявності специфічних особливостей його прояву: широкомасштабному винищенні всіх категорій української інтелігенції з метою ліквідації інтелектуального потенціалу української нації; повному ігноруванні політичних, економічних інтересів України, перетворення її в полігон для проведення форсованої колективізації; використання особливого виду терору – штучного голодомору; ліквідація національних церков і організація масової міграції російського населення, зокрема державних та партійних кадрів, що сприяло проведенню політики русифікації; практики масових депортацій, організації насильницьких переселенських акцій.

7. Наведене вище дає можливість стверджувати, що Україна постраждала від сталінського тоталітарного режиму значно більше як інші регіони СРСР. Це було викликано особливим місцем України в ході формування тоталітарної імперії, зумовлене її економічним та людським потенціалом. Сталінізм пережили і інші народи СРСР, але штучних голодоморів, жорстокої колективізації вони не зазнали. В цьому і полягає головна специфіка прояву сталінізму в Україні. Його спадщина і наслідки – загальна девальвація і падіння престижності всього українського, поява комплексу меншовартості; провінціалізація української культури і лінгвоцид (відмова від української мови як засобу спілкування); національний нігілізм і ренегатство; низька соціальна (трудова, творча, громадсько-політична) активність; маргіналізація українського суспільства негативно впливає на процеси українського державотворення, визначаючи специфіку українського посттоталітарного періоду.

8. Наявність посттоталітарних тенденцій, прихильність значної частини українського електорату до комуністів, ностальгія за СРСР, суттєво відрізняють український посттоталітаризм від, наприклад, прибалтійського. Це є свідченням того, що він скоріше є наслідком, продовженням останнього етапу еволюції радянського тоталітаризму, логічним завершенням його історії.

Основні положення дисертації викладені у таких публікаціях:

1. До питання генезису сталінської національної політики в боротьбі з українською національною ідеєю в 1920-х – 30-х рр.//Альманах “Молода нація”, -1998, -№9. –с.90-100.
2. До питання про виникнення та суть поняття “сталінізм”//Політичний процес в Україні: стан і перспективи розвитку. Зб. наук. праць. –Львів: ПАІС. –1998. –с.165-170.
3. Особливості становлення і періодизації сталінського тоталітаризму в Західній Україні//Волинь у новітній історії української державності: Зб. наукових праць. Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України; Волинський державний університет імені Л.Українки. –Луцьк, 1999. –с.192-199.
4. Феномен тоталітаризму: основні концептуальні підходи.//Вісник Львівського національного університету ім. І.Я.Франка. Філософські науки. Вип. 2. –2000. –с.231-239.
5. Дослідження тоталітаризму в американській політології.//Вісник Львівського національного університету ім. І.Я.Франка. Серія: Міжнародні відносини. Вип. 2. –2000. –с.187-190.

АНОТАЦІЯ

Томахів В.Я. Сталінізм як різновид тоталітаризму (Історико-політологічний аспект) – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.01. – теорія та історія політичної науки. Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2001.

Захищається рукопис дисертації, присвяченої дослідженню сутності сталінізму як класичного різновиду тоталітаризму, особливостей його становлення, функціонування, проявів в Україні.

На основі аналізу вітчизняних та зарубіжних джерел та основних концептуальних підходів розкривається сутність феномену тоталітаризму, особливості сталінізму як його різновиду. Показана специфіка процесу становлення, періодизація, особливості функціонування і проявів сталінізму в умовах України. Розкрито логіку і послідовність розгортання політичного терору як найхарактернішої риси сталінізму, вплив тоталітарної спадщини на сучасні соціально-політичні процеси в Україні.

Ключові слова: тоталітаризм, тоталітарна ідеологія, тоталітарний режим, сталінізм, політична система, етнополітика, політичний терор.

ANNOTATION

Tomakhiv V. “Stalinism as a kind of totalitarism (Historical and political aspect)” – Manuscript.

The thesis on gaining the scientific degree of candidate of political sciences on a specialty 23.00.01. – theory and history of political science. Ivan Franko Lviv National University. Lviv, 2001.

The thesis manuscript is defended which dedicated to the investigation of Stalinism essence as a classical kind of totalitarism, the peculiarities of its formation, function, demonstrations in Ukraine.

The essence of totalitarism phenomenon, the peculiarities of Stalinism as its kind are exposed on the base of the analysis of native and foreign sources and the main conceptual approaches. The specifics of the process of formation, periodisation, the peculiarities of functioning and demonstrations of Stalinism in Ukraine are showed. Logic and succession of unrolling the political terror as the most typical feature of Stalinism, the influence of totalitarian heritage on the modern social and political processes in Ukraine are presented.

Key words: totalitarism, totalitarian ideology, totalitarian regime, Stalinism, political system, ethnopolitics, political terror.

АННОТАЦИЯ

Томахив В.Я. Сталинизм как разновидность тоталитаризма (историко-политологический аспект) – рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук по специальности 23.00.01 – теория и история политической науки. Львовский национальный университет имени Ивана Франко. Львов, 2001.

Защищается рукопись диссертации посвященной исследованию сущности сталинизма как классической разновидности тоталитаризма, особенностей его становления, функционирования, проявлений в Украине.

Основываясь на анализе отечественных и зарубежных источников, основных концептуальных подходов, раскрывается сущность феномена тоталитаризма, особенностей сталинизма как его классической разновидности. Исследуется природа сталинизма, дается определение этого явления, освещаются его мировоззренческо-философские основы, социальные, исторические особенности его генезиса и функционирования. В работе дан анализ предпосылок и причин утверждения сталинизма, факторов, которые этому способствовали, этапов, на

протяжении которых он сформировался как целостный феномен, общественно-политическая система. При этом показана его репрессивная сущность, ее проявление во всех сферах общественной жизни, в частности в этнонациональных отношениях. В центре исследования – специфика формирования, особенностей функционирования и проявлений сталинизма в украинских условиях. Для анализа этого процесса в диссертационной работе автором выделяются характерные периоды эволюции сталинизма в Украине, на протяжении которых он сформировался как репрессивная система. Раскрыто характер становления тоталитаризма как такого, который был навязан Украине извне, со стороны советской России, в результате реализации этнополитической теории и практики большевизма. Показано, что впоследствии, в процессе формирования тоталитаризма в целостную общественно-политическую систему в виде сталинизма, это стало причиной специфических особенностей его функционирования в Украине. Они заключались в том, что процесс формирования сталинизма включал в себя в Украине одновременно ликвидацию ее автономного статуса в составе СССР. Этому препятствовала политика украинизации, введенная ранее с целью укрепления большевистского режима в Украине. Сопротивление общественно-политических сил, сформированных украинизацией, становлению сталинизма в Украине оказалось сравнительно сильнее, чем в СССР в целом. Логически это требовало значительно большего давления со стороны формирующегося сталинского тоталитаризма. Этим был вызван масштабный, особенно жестокий террор в Украине, прежде всего по отношению к украинской интеллигенции, политической, культурной элиты, крестьянства. Этим показано одну из особенностей формирования сталинизма в Украине. В диссертационной работе автор раскрывает хронологию и логику массовых террора и репрессий, их основные направления и объекты, формы и методы репрессивной политики как наиболее отличительной черты сталинизма.

Вторая особенность раскрыта в том, что составной частью формирования и функционирования сталинизма в Украине был великодержавный русский шовинизм. Он стал удобной идеологической почвой для превентивного идеологического и политического террора, проведения широкомасштабной политики русификации всех сфер общественной жизни в республике. Третья особенность заключалась в том, что не вся одновременно этническая территория Украины была объектом формирования и функционирования сталинизма. Раскрыт процесс и механизм становления тоталитаризма в Западной Украине, показан как этот фактор определил послевоенное функционирование сталинизма в Украине.

В работе дается анализ негативного влияния тоталитарного наследия на современные социально-политические процессы в Украине.

Ключевые слова: тоталитаризм, тоталитарная идеология, тоталитарный режим, сталинизм, политическая система, этнополитика, политический террор.

Підписано до друку 21.05.2001 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк на різнографі.
Обл.-вид. акр. 1,5. Тираж 130 прим. Зам. № 75.

Віддруковано у видавництві "Економічна думка"
Тернопільська академія народного господарства
46000, Тернопіль, вул. Львівська, 3, тел. 43-22-18